

Данијела ПЕТКОВИЋ

(Београд, Институт за књижевност и уметност)

ТРАГАЈУЋИ ПОЛА ВЕКА

Ненад Љубинковић, *Трагања и одговори. Студије из народне књижевности и фолклора (I)*, Институт за књижевност и уметност, Београд, 2010.

Ненад Љубинковић, дугогодишњи вредни радник у области изучавања народне књижевности и фолклора, написао је више стотина студија, чланака, полемика, објављиваних у водећим књижевним часописима и тематским зборницима, почев од шездесетих година прошлог века. Досад су, међутим, биле расуте, а понеке и тешко доступне млађим истраживачима усмене књижевности. Зато је књига *Трагања и одговори* (пета по реду у Библиотеци Српско усмено стваралаштво, у издању Института за књижевност и уметност у Београду), која доноси двадесетак одабраних студија, претежно усмерених на епiku, права посланица не само за проучаваоце српске усмене баштине него и за све заљубљенике у српску историју и традицију. Иако се дуго чекало на овакав, макар селективни, зборник Љубинковићевих радова, он се као први избор из обимног корпуса (1. део) појављује, можда симболично, после недавног признања које је аутор добио од Културно-просветне заједнице Србије – „Вукова награда” за 2009. г. Овим зборником му и Институт за књижевност и уметност, кућа у којој је провео читав радни век, и његови следбеници на пројекту „Српско усмено стваралаштво”, којим је годинама руководио, одају поштовање.

Студије су груписане у три целине. Прва се односи на проучавања старијих записа, друга (најобимнија) обухвата радове који из различитих углова испитују разлучивање усмене и писане књижевности, процес настајања усмене творевине, митолошку подлогу усмене књижевности, најзначајније епске и историјске фигуре (св. Сава, војвода Момчило, Марко Краљевић, Карађорђе) и упоришна места српског епоса каква су Света гора, Косовска битка, појава хајдуковања и устанички покрет. Трећи део посвећен је поетолошким изучавањима малог, али препознатљивог корпуса „песника – зловидника”, Старца Милије.

Под једним насловом „Народне песме дугога стиха” обједињене су три студије које су у наставцима излазиле у *Књижевној историји* 1972. и 1973. године, а које су и до дана данашњег једнако свеже и актуелне, незаобилазне у сваком изучавању ста-

ријих записа. Оне отварају овај зборник. Није томе разлог само хронолошки принцип проучаване грађе. Почетак ове студије уједно је и увод читавог зборника. У њему аутор подвлачи неопходност методолошког плуралитета у изучавању књижевности и неопходност познавања бројних хуманистичких наука и различитих уметности. Тог принципа ће се и сам доследно држати – овај еклектик у свим својим радовима суверено користи знања из области књижевности, историје, политике, филозофије, етнологије, социологије, психологије, лингвистике, стилистике, музичке и ликовне уметности, итд. Увод такође доноси и одговор на два кључна питања – шта је то народна песма (епска) и да ли она има националну припадност. Љубинковић прецизно, одговарајући латински, разара стару, школску, заблуду по којој је песма „народна” ако јој је аутор непознат, истичући да анонимност није пресудна колико валоризација колектива, а да је национално одређење накнадно додато и то на основу верске припадности. Имајући то у виду, као и старину песама дугога стиха, свако њихово национално својатање је неприхватљиво.

Ненад Љубинковић је један од ретких проучавалаца усмене књижевности који је могао да „завири” у Богишићев архив и радну бележницу. То му је омогућило да се полемички осврне на Богишићево издање и *Предговор* збирци, који су многим истраживачима песама дугог стиха служили као полазни и једини извор. Он подвлачи на више места методолошку некоректност Богишићевог издања, као и закључивања, јер се она односе само на мањи број песама (нпр. на само један од четири рукописа који су ушли у његову збирку). Песме поменутог зборника нису прототип, канон, нити су једине аутентичне, има и других типова песама дугог стиха. Аутор прецизно показује да нема говора о „средовјечно-феудалном” карактеру песама дугог стиха и о њиховом „отменом” пореклу. У том смислу, Љубинковић одбацује и термин „бугарштица” („бугаршћица”) као преузак кад је реч о песмама из сва четири рукописа и предлаже обухватнији термин „песме дугога стиха”. Доказује да се назив „бугарштица” односи на начин певања, који не подразумева увек певање тужбаличког типа, и да нема везе с дужином стиха. У изучавању етимолошког порекла овог термина иде за Шмаусом и Цвијићем, везујући га за „бугаре”, брђане, сељаке, који су из залеђа силазили у Приморје за послом. Оспорава „ненеродно” порекло песама дугог стиха, као и њихово искључиво локализовање у западне крајеве и Приморје, приклањајући се оним занемареним проучаваоцима који су трагове оваквог старог певања налазили на истоку и југу Балкана и уочавајући његову сличност с византијским епским песмама, новогрчким паралогама и руским историјским песмама из XVI и XVII века. Загонетку „српског начина” који помињу Хекторовићеви рибари, Љубинковић је решио прецизно – тим појмом је диференцирана народна песма у односу на уметничку творевину. Имајући у виду изучавања својих претходника, аутор

се позабавио и метричко-ритмичком структуром дугог стиха, његовим синтаксичким устројством, лирском мелодичношћу и поетском вредношћу рефрена, указујући да је примарни дуги стих био петнаестерац, а да многе истицане одлике „бугарштица” заправо нису суштинске и њима једино својствене. На крају даје и драгоцен прилог – попис свих песама дугог стиха, како објављених, тако и оних из Богишићевог архива, и то по редоследу у изворним рукописима.

У знатно краћој, али не мање важној студији о *Ерлангенском рукопису*, бави се суштинским проблемима наше најстарије збирке народних песама – када и где је настала и ко је њен творац. Како сам каже – „постојећу стручну литературу изнова претреса”, а „расуте комадиће некадашњег мозаика слаже на мало другачији начин”. Као и увек, даје недвосмислене одговоре – рукопис је настао између 1718. и 1720, на више различитих подручја (Београд, Сисак, Градишка, Бањалука, Посавина, итд.), а творац је немачки лекар фон Анкерау, коме је природа службе омогућила да борави у различитим срединама, да дође у додир са људима различите вере, нације, професије, и који је зборник сачинио за личну употребу.

Важно подручје Љубинковићевог истраживања јесте и компаративно сагледавање најпознатијих збирки српске епике. У овом избору нашло се самеравање Милутиновићеве будимске *Пјеваније* и Вукове четврте књиге лајпцишког издања. Испитујући корене и природу сукоба ова два сакупљача, увидом у њихову преписку и прилике тога доба, аутор износи занимљиво запажање о плодотворној страни овог непријатељства. Милутиновићеве и Вукове збирке настајале су као утук и утук на утук; трудили су се да један другог достигну и превазиђу. Њихово надметање је помогло Вуку „да изгради концепцију бечкога издања”, која је данас општеприхваћена, као и да, по угледу на Симу, положи „рачун од пјесама”. Тиме Љубинковић још једном подсећа на неоправдано омаловажавање Милутиновићевог сакупљачког рада у званичној науци.

У раду „Легенда о Владимиру и Косари – између писане и усмене књижевности” аутор прати фазе развоја ове легенде од историјских података о Владимиру, господару Драча, прилагођених хагиографском спису, преко истините љубавне романсе Ашота Таронита и Самуилове кћери Мирославе, затим преко елбасанске верзије легенде, утицаја косовске легенде, Качићевог повратка Дукљанину, све до новијих наслојавања у романтизму, реализму и савременој књижевности, саображених захтевима одређеног књижевног правца. Генеза ове легенде открива путеве разлучивања усмене и писане књижевности.

Следи студија о обредној симболици омеђеног простора, оностраног (нашег) и оностраног (вилиноског, божанског, рајског врта) и биља у њима, а затим се аутор позабавио испитивањем семантике и симболике лексема које означавају један такав са-

крални, Богородичин врт – Света гора и Хиландар (Вилиндар, Вилендар). Пажљиво прегледајући збирке старијих записа, Вука, Милутиновића и Јастребова, пописао је све помене ових лексема и запазио да старији записи познају само Свету гору, као сакрални простор, свету земљу, а да касније збирке трпе несумњив црквени утицај, сугерисан слепим певачима – Хиландар је у њима претежно именован као Вилиндар, Вилендар, са јасном упутницом на дар виле и то на простору прочишћења, између неба и земље. Веза с претходном студијом овог избора остварена је и повезивањем Богородице с врховном вилом, а Свете горе, чија је владарка, с вилиним перивојем. То је прилика да се у завршници прокоментарише заблуда популарне историје која памти и претерано наглашава скрнављење простора Свете горе ступањем царице Јелене на њено тле, будући да је она „световно обличје Богородице” и земаљска владарка Свете горе.

Личност и улогу светог Саве Љубинковић је сагледао из дво-струког угла. Полазећи од запажања да је легенда о овом светитељу другачија по настанку и природи од осталих популарних на нашем подручју, неслојевита и непротивречна, нарочито се трудио да осветли Савино политичко деловање и историјски тренутак у коме је битисао, представљајући га као мудраца који је ишао испред свог времена. С нескривеним дивљењем истиче да је Сава, редак познавалац психологије масе, визионар с необичним осећајем историјског тренутка, још тада имао свест о српском националном бићу, о Србији као духовном и правном наследнику умируће Византије, о удруженом православном Балкану, о превласти дипломатије у решавању спољних и унутрашњих проблема, и да је сам, свесно, осмислио, а животом и изградио, сопствени култ. С друге стране, размотрена је улога св. Саве у усменој традицији, која му је доделила највише признање прогласивши га прародитељем.

„Модели епских јунака и њихових противника у српскохрватској десетерачкој епици” несумњив су теоријски допринос науци о српској усменој поезији, јер отварају важна питања дистинкције *епске* и *јуначке* поезије, затим сижејног и доживљеног времена, функционалног простора и декора, те начина моделирања и повезивања епских ликова, међу којима се јунак и његов противник, у друштву активних или пасивних пратилаца, помагача, добротинитеља, постављају симетрично, и неретко, у зависности од средине, замењују улоге.

Следи низ студија у којима Љубинковић суверено примењује историјски метод у проучавању усменог стваралаштва. Прва се односи на испитивање подударности историјских извора о Момчиловој смрти и епских песама о његовој погибији. Закључци су далекосежни – епска песма непосредно је пратила историјски догађај (што време њеног настанка у овом примеру прецизно поставља у XIV век), у њену истинитост се није сумњало, а разлика између усмене и старе писане књижевности почивала је на „степену слободе епизације”.

Уважавајући напоре бројних истраживача узрока Маркове популарности, аутор истиче да је историјски импулс за стварање ове епске легенде откриће да је Марку титулу *младог краља* доделио Урош, а не Вукашин, те да је он тако постао и последњи легитимни наследник Немањића. Уочава најмање четири слоја легенде о Марку – ритерски, митолошки, лимитрофни и државотворни (слободарски). Постепено наслојавање утицало је на нејединство Марковог лика.

Тема која је Ненада Љубинковића вишеструко заокупљала и којој се више пута враћао јесте косовска легенда. У овом избору нашле су се две студије које говоре о њеној рецепцији. У првој посматра одјеке Косовске битке кроз историју и развојни пут различитих косовских легенди. Овај врсни зналац историје и политичких прилика средњовековне Србије предлаже њихово другачије „прочитавање”. Јасно сагледава Миличину стратегију изградње Лазаревог култа и обезбеђивања савезника међу Османлијама, чему су се противили амбициозни суседи и претенденти на Лазареве земље – Вук Бранковић и Твртко I. Даје још један глас одбрани Вука, домишљајући се шта је све могло утицати на његово жигосање. Потом издваја различите типове косовских легенди: ону о Лазару, хришћанском мученику, витешку – о Милошевом подвигу, затим дубровачку верзију, сачувану у песмама дугог стиха Богишићевог зборника, турске верзије и месне легенде (српске, албанске и турске).

Други рад на ову тему одгонета појаву девет минијатура о Косовској бици у илустрованом руском летописном своду Архангелског сабора у Кремљу, окончаном у другој половини XVI века, за време владавине Ивана IV Грозног. Љубинковић допуњава објашњења Сретена Петковића, који ствари посматра из угла историчара уметности. Ликове Михаила VIII Палеолога, Немање, Саве и Лазара у овом своду не тумачи само њиховим родбинским везама с руским владаром, које би му потврдиле право на престо, већ као и довршавање једне систематски спровођене идеје, по којој је Москва – Трећи Рим, наследник Византије, и Србије, која је у XIII и XIV веку, после слабљења Византијског царства, такође полагала право на статус „Новог Израиља”. Рецепција косовске легенде у овом летописном своду нешто је другачија – сугерише јединство у држави и упозорава на опасност унутрашњих размирица, које су и условиле пропаст Византије и Србије.

Текст посвећен Матићевој „сремској теорији” много је више од приказа, критичке полемике или коментара. То је зналачки осврт на рад овог занемареног изучаваоца народног епа. Љубинковић поставља ствари на право место – одаје му признање за минуциозни аналитички поступак, за покретање важних питања каква су однос грађанске и народне поезије или бесмисленост поделе епске поезије на циклусе, али указује и на Матићеву методолошку погрешку ослањања на „кључне речи”, слабост синтезе, критикује његове преуске изворе и крајње аргументовано одбацује „сремску теорију о настанку епске поезије”.

На другом месту, проговорио је о слојевитости и специфичној поетици хајдучких народних песама. У истом раду важна запажања тичу се и неодрживости хронолошке класификације, будући да се лик епског јунака гради сажимањем више личности које могу припадати различитим епохама, а опевани историјски догађаји такође бивају наслојени другим важним збивањима. И песме о хајдуцима, тако, припадају различитим временима, у вуковском смислу овог појма.

На Карађорђевом примеру Љубинковић разматра транспозицију историјских чињеница у епску песму, анегдоту и предање. При том не испитује тачност историјских података који постају артефакт, него поступак селекције, комбиновања, цензурисања и дотеривања реалија у процесу изградње митског националног јунака. Кад је реч о епској песми, прати поетизовање историје од првобитних хроничарских песама – извештаја, које духовито упоређује са дневном штампом, до прерастања у „народну историју”, када се песма ослобађа локалних ограничења. С друге стране, анегдота има положај „жуте штампе” и буја у временима деепизације и демитизације одређене историјске личности. Процес митизовања Карађорђевог лика само је започет, прекинуле су га историјске прилике (долазак Обреновића).

Последња целина у овом избору припала је низу студија које су 1987. и 1988. г. излазиле у *Расковнику*, а које су обједињене под данас већ препознатљивим насловом „Губитници Старца Милије”. Тананим психолошким анализама ликова све четири Милијине песме и минуциозним испитивањем стихова, Љубинковић је успео да проникне у особену поетику овог, како сам каже, „највећег песника раног романтизма”, резигнираног, несхваћеног самотника. Открива разлоге међусобног неразумевања Вука и Старца Милије. То је судар два поетска концепта, писаног и усменог, новог и старог – тежње ка тачном, фиксираном, записаном тексту и вере у усмену, непоновљиву, импровизаторску, живу реч. Милију, непогрешивог познаваоца људске душе, нису интересовали догађаји, колико њихово доживљавање, не јунаштво, него његово наличје. Јунаци и противници у његовим песмама једнако су несавршени, па намећу дилему у рецептивном позиционирању „наши – њихови”. Увид у варијанте песме „Гавран харамбаша и Лимо” показао је Милијин поступак ауторизовања слабе песме, коју овај талентовани певач претвара у поетско дело поступком психологизације и активирањем шаблонских места, па чак и декора.

Иако су у овај избор ушле студије првенствено посвећене епској поезији, аутор је понудио одговоре и на општа питања усменог стваралаштва, односа историје и поезије, процеса настанка, мењања, рецепције поетског дела, итд. Плурализам метода, широки захват, интересовање за уметност, историју, филозофију, психологију, политику и друге хуманистичке области, консултовање познате и оне мање познате стручне литературе, историјских сведочанстава – од натписа на цркви, преко судских бележака,

кореспонденције, до хроника – допринели су да Ненад Љубинковић заиста пронађе поуздане одговоре на суштинска питања фолклора. Он се намерно хвата у коштац с најтежим проблемима, наизглед нерешивим или давно решеним, а одговара документовано, прецизно и лако. Преиспитује утврђене „истине”, аксиоме, допуњује их, исправља или их тријумфално руши, нудећи боља решења и другачију визуру. Попут Старца Милије, којег је дубоко ценио и разумевао, открива суштину у наличју ствари. Њега су, као и Жида, чије речи на почетку уводне студије узима као мото, „увек привлачили необични судови, крајњи заокрети мисли, опречности мишљења”. И све то саопштио је прецизно, јасно, с досетљиво изнађеним паралелама, питким језиком, духовитим, понегде и полемичким, тоном. Зато ће ова књига бити занимљива и лаицима и широј научној јавности, а истраживачима народне књижевности ће, несумњиво, послужити и као завештање, инспирација и задатак.